

Přemýšlení s Arnoštem Gellnerem – filozofie, antropologie, politika

Ve dnech 28. a 29. listopadu 1997 se na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy konala pozoruhodná konference o díle Arnošta Gellnera. Na konferenci bylo zajímavé již to, že jejími iniciátory byli francouzští vědci, především z École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) a společnými organizátory CEFRES v Praze, Univerzita Karlova, Středoevropská univerzita a EHESS. Po konferenci z konce roku 1996 to byla již druhá konference o A. Gellnerovi v Praze. Jestliže ta v roce 1996, krátce po Gellnerově smrti, byla převážně anglosaská a česká a konala se vlastně jako oslava nedožitých 70 let autora, bylo „Přemýšlení s Arnoštem Gellnerem“ převážně francouzsko-českou záležitostí. A je nutno poznamenat, že přilákalo podstatně více českých posluchačů než konference první. Jedna ze středně velkých poslucháren Filozofické fakulty byla přeplněna účastníky, z nichž velký počet byli studenti. To svědčí o tom, že přesto, že do té doby byla do češtiny přeložena pouze jeho kniha o národech a nacionalismu, jeho širší myšlenkový význam si začíná u nás uvědomovat stále větší počet lidí. Přesto je vhodné poukázat i při této příležitosti na některá specifika Gellnerových orientací. Hodně již naznačuje podtitul konference, která se zabývala hlavně jeho filozofií, antropologií a politickými názory. K těmto třem okruhům by bylo zapotřebí přidat také historickou sociologii, která vyúsťuje do originální filozofie dějin.

A již z tohoto výčtu jeho myšlenkových orientací je patrné, jak neobvykle bohaté byly jeho zájmy. Vzděláním byl filozof. Také jeho první kniha byla prudkým, ale přitom neobyčejně vtipným útokem proti analytické filozofii, která tehdy dominovala v Oxfordu, kde Gellner studoval. Ale téměř současně Gellner pracoval na sociálně antropologickém díle, které shrnovalo výsledky jeho terénní práce mezi Berbery z horských oblastí Maroka. Od té doby ho zájem o islám a o muslimské společnosti neopustil. Ale zdá se, že jak studium filozofie, tak i studium berberských kmenů, byly součástmi jeho základního a podle mého soudu nejhlubšího zájmu, tj. zájmu o to, jak a

proč vznikla moderní společnost, o to, co vlastně znamená pojem modernita. To vše pak vyúsťuje v jednu z mála soudobých konstrukcí filozofie dějin člověka. Gellner svou koncepci nazýval skromněji „strukturou lidských dějin“, i když neměl nic proti tomu, aby některé jeho práce byly označovány jako filozofie dějin. Povahu jeho díla dva z hlavních francouzských organizátorů konference, Alban Bensa a François Pouillon, správně vystihli, když poukázali na to, že za bohatostí, rozmanitostí a na první pohled nekoherentností jeho díla se skrývá několik ústředních témat. V tom byl podobný Maxi Weberovi, který rovněž houževnatě kroužil kolem několika obdobných témat, kolem otázky vzniku kapitalismu, kolem problému racionality a modernity, a kolem postavení vědy a politiky v moderní společnosti. Bensa a Pouillon ke Gellnerově orientaci říkají výstižně:

„Hlavní témata jeho zájmů vlastně odpovídají trvalému zaujetí problémy přítomnými v celém jeho díle, kterými se bez přestání znovu a znovu zabývá, střetává se s nimi a rozvíjí je: jeho dílo je koherentnější, než jak se jeví, a on sám je autorem, který se svou šíří zájmů rozptyluje méně, než se zdá. Uplatňuje se jako myslitel jdoucí často proti proudu převládajících intelektuálních trendů a teorií, které podrobil kritice (analytická filozofie, strukturalismus, psychoanalýza, marxismus, postmodernismus). A navíc, je to autor šízravných polemik. Ať je téma, o němž pojednává, jakékoliv, vnímáme jeho silné teoretické založení. Ačkoliv zcela vzdoruje neomodernistickému krédu, Gellner zůstává přesvědčen o užitečnosti formalizovaných modelů a makrohistorických syntéz. S lehkostí uplatňuje – a přitom virtuózním způsobem – nejširší komparativismus, makrohistorii, dokonce filozofii historie.“

Doplnil bych tuto charakteristiku jeho intelektuálních orientací poznámkou o způsobu jeho myšlení. Především je třeba zdůraznit, že vidí soudobé i minulé společnosti jinak než pohledem sociologického mainstreamu, to jest pohledem empirické sociologie používající pokud možno kvantitativní metody, ale také jinak než pohledem moderního sociologického nebo filozofického postmodernismu. Sociologickému, empiricky laděnému mainstreamu vytýká, většinou nepřímou, že často přijímá do

své optiky dobově podmíněné a často i politicky podmíněné pohledy. V podstatě tím chce říci, že většina sociologů není schopna mít distanci od předmětu, který zkoumá, a vidí ho prizmatem otázek, které příliš těsně souvisejí s politickými, sociálními nebo kulturními konflikty doby, ve které žijí. Ale to neznámá, že by byl přesvědčen o možnosti konstruovat jakousi odtaziťou „přirodní vědu“ o společnosti. Jeho sociologická metodologie je složitější a přesně ji vymezit by mělo být úkolem pečlivé interpretace, na kterou zde není místo. Snad však mohu bez rizika označit jeho metodologii jako aplikaci racionalistických postupů, ve kterých převládá úsilí o vymezení hlavních funkčních bloků sociální reality – nikoli však v duchu sociologického realismu – a o poznání jejich interakce za různých okolností. To je patrné zejména z jeho nejucelenějšího díla, tj. z knihy *Pluh, meč a kniha*, kde uvedené pojmy označují ekonomii, moc a vědění.

Jeho racionalistický a modernistický přístup je zřejmý z toho, že v podstatě usiluje o postižení skrytých, prostým rozumem nebo fenomenologickými metodami nezachytitelných vztahů, které jsou však pro strukturu i fungování společnosti rozhodující. Je v tom nepochybně i hodně determinismu a funkcionalismu, ale rovněž i úsilí vymezit sociologii jako něco, co není pouhým převyprávěním toho, co vyjadřují prostí lidé ve svých komentářích o sociálním světě.

Konference potvrdila, že nejvíce pozornosti z Gellnerova díla vyvolává stále jeho teorie nacionalismu. Šest účastníků se přímo nebo nepřímo jeho koncepcí nacionalismu zabývalo.

Z českých účastníků to byl především *Miroslav Hroch* z Filozofické fakulty UK, o kterém vždy Gellner říkal, že bez jeho analýz národních hnutí ve střední Evropě by obtížně formuloval svou koncepci tzv. habsburského typu nacionalismu, ale kterého vždy kritizoval pro jeho interpretaci vzniku nacionalismu. *Jaroslav Krejčí* z Akademie věd ČR se zabýval komplikovanými vztahy mezi národem, náboženstvím a státem a *Petr Charvát* z Orientálního ústavu AV ČR v zajímavém příspěvku poukázal na to, jak se ahistoricky a nacionalisticky interpretovalo v starší české a moravské historiografii střetávání slovanské a západní liturgie

na území Velké Moravy. Celý tento proces byl od osvícenectví až téměř do nedávné doby chápán jako národnostní střet, tj. soutěžení mezi slovanskými, respektive českými a moravskými etniky na jedné straně a německými na straně druhé. Dnes ovšem převládá názor, že šlo především o christianizaci prostoru Velké Moravy a jejího bezprostředního sousedství a národnostní hlediska nehrála důležitou roli.

Alban Bensa, rovněž z EHESS, se pokusil zhodnotit Gellnerovu teorii nacionalismu – jež je vybudována na evropských zkušenostech – ve světle situace Kanaků a australských domorodců a na základě zkušeností z formování ministátů v Jižním Pacifiku. Otázkami nacionalismu, zejména vztahem státu a národa a problémem „ethnosu“, jak ho formuloval sovětský etnolog Bromley, se zabýval rovněž *Petr Skalník* z Filozofické fakulty UK. Ten rovněž poukázal na to, jak bylo pro Gellnera důležité B. Malinowského rozlišení mezi etnicou kulturou a státem. Skalník rovněž soudí, že rakouská Halič byla Gellnerovi pozitivním příkladem řešení národnostní otázky: politická autonomie tam byla spojena s kulturní nezávislostí.

Skladba účastníků konference určila i další akcent. Silné zastoupení francouzských vědců zabývajících se islámem a muslimskými společnostmi vedlo k tomu, že toto téma bylo jedním z výrazných prvků konference. Na francouzských výzkumných institutech a samozřejmě i ve velkém výzkumném ústavu, který se zabývá arabským světem, jsou otázky islámu, historie a současnosti muslimských společností zkoumány mnoha specialisty a je to nepochybně jeden z nejdůležitějších oborů francouzské antropologie. Gellner je proto ve Francii znám především v těchto kruzích a jeho *Svatí Atlas*, kniha o jeho výzkumu Berberů, a *Muslimská společnost* byly zevrubně prodiskutovány francouzskými odborníky. Je zajímavé, že podstatně méně známé – nejsou také překládány – jsou ve Francii jeho práce sociálně-filozofické, např. *Myšlení a změna*, *Legitimace a víra*.

Profesor *Jean-Claude Vatin*, ředitel výzkumu CNRS a ředitel Maison Française v Oxfordu, připravil pro pražskou konferenci instruktivní přehled výkladů islámu, osvětlil muslimské společnosti z hlediska politické

vědy a konečně zařadil dílo Gellnerovo do jednoho z možných rámců politické sociologie islámu. Zároveň poukázal na nebezpečí vulgarizace některých gellnerovských koncepcí.

Protože v Gellnerově teorii muslimské společnosti aridních oblastí hrála důležitou roli teorie segmentárního modelu, kterou uvedl do sociologie É. Durkheim a upozorňoval na ní také M. M. Kovalevsky a podrobněji pracoval E. Evans-Pritchard, účastníci konference *Gianni Albergoni* a *François Pouillon* z EHESS zhodnotili historii tohoto pojmu a informovali také o současných názorech na tento koncept. Tématem vztahu segmentární společnosti k válce a míru se zabýval *Alain Mahe* z Ústavu výzkumu současného Magrebu v Tunisu. Do jisté míry bylo polemikou s názory A. Gellnera vystoupení *Al-Rasheed Madawi* z King's College Londýnské univerzity, která vyjádřila nesouhlas s jeho tezí, že islám představuje sociální řád znemožňující formování občanské společnosti. Ukazovala na Saudské Arábii, zemi, která je běžně chápána jako příklad islámského tradicionalismu, i když ne fundamentalismu, jak soudobé politické a sociální změny v zemi, podřívají tradiční základy autority a sociální organizace a vytvářejí základy nových forem politického vědomí opírající se o nepřibuzenská a nekmenová sdružení. To podle ní může vést i k vzniku občanské společnosti.

Český orientalista *Luboš Kropáček* z Ústavu Blízkého Východu a Afriky Filozofické fakulty UK se zabýval současnou krizí islámského myšlení a kriticky interpretoval některé myšlenky A. Gellnera formulované v knize *Muslimská společnost*.

Na témata o islámu navazovala volně dvě vystoupení, která se týkala obecnějších Gellnerových názorů na sociální antropologii. V zasvěceném pohledu na Gellnerovo hodnocení evropské a zejména východoevropské sociální antropologie obsaženém v přednášce „Gellnerova antropologie a Evropa“, se *Zdeněk Uherek* z Ústavu pro etnografii a folkloristiku AV ČR věnoval velmi pozitivnímu Gellnerovu ocenění vlivu B. Malinowského a dalších autorů z východní Evropy na rozvoj evropské antropologie. Poukázal na obohacování evropského myšlení prostřednictvím dialogů mezi univerzalistickou individualistickou orientací a roman-

ticko holistickou v antropologii západní a východní Evropy. Podobným tématem se zabývala rovněž přednáška *Wladimira Berelowitche* z EHESS, který vysvětloval důvody Gellnerova zájmu o sovětskou etnologii. Gellner často navštěvoval bývalý SSSR a měl velmi přátelské vztahy k sovětským etnologům. Mnoha z nich významně pomohl, jako např. velkému znalci společností nomádů *Khazanovovi*, a postřehl rovněž, že tento obor si i v obtížných podmínkách ideologického autoritarianismu zachoval dobrou vědeckou úroveň a věnoval mu proto značnou pozornost. Zajímal ho jednak způsob, jakým se ruští a sovětsští antropologové vyrovnávali s marxismem, jednak konkrétní a bohatá materie, kterou přinášeli.

Posledním, poněkud nesourodným blokem byly přednášky, které se týkaly filozofických, politických a kulturních otázek. Byly volně zařazeny v různých částech konference a naznačují, jak bohatý byl Gellnerův myšlenkový rejstřík. *Jiřího Bičáka* z Matematicko-fyzikální fakulty UK zaujal již v minulosti Gellnerův kritický postoj k postmodernismu. J. Bičák ve své přednášce poukázal jako teoretický fyzik mimo jiné na nevěrohodnost postmodernistické interpretace teorie relativity kvantové teorie. Tyto interpretace obsahují podle něho banality nebo i deformace skutečnosti.

Velkým gellnerovským tématem je občanská společnost. Výkladu originální Gellnerovy koncepce se věnoval *Dominique Colas* z Institut d'Études Politiques v přednášce „Gellner – čtenář Adama Fergusona: občanská společnost a její nepřítel“. Pojem občanské společnosti chápe Gellner antropologicky a to mu umožňuje vidět ji v hlubších souvislostech, než to činí většina politologů. Na velmi zajímavý námět se soustředila *Birgit Müller*, která pracuje v CEFRES, to jest na „Výzvy dneška a Arnošt Gellner“. Zdůraznila, že Gellner v posledních letech svého života bojoval proti tomu, co nazýval relativismem. Jako post-osvěcenský racionalista se angažoval za zachování kultury založené na rozumu a opírající se o vědu a demokracii. Autorka se však ptá, do jaké míry jeho názory na úspěšnost konceptu liberální společnosti vycházející z tohoto základu, nebyly utlumeny vývojem po pádu společnosti reálného socialismu. Poslední přednáškou v tomto bloku byl můj příspěvek o